

МІЖКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (на матеріалі німецьких і українських комунікативних жестів)

Курченко Ліна Миколаївна,

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті з компаративістських позицій розглядаються невербальні засоби комунікації, а саме – комунікативні жести, притаманні німецькій і українській культурам. Пропонується власна класифікація засобів невербальної комунікації у міжкультурному аспекті, робляться висновки щодо необхідності включення тематики невербальної комунікації до курсу викладання іноземних мов.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, невербальна комунікація, комунікативні жести.

Міждисциплінарність і антропоцентризм сучасних лінгвістичних досліджень відкривають нові горизонти пізнання законів людського спілкування. Лінгвістика рухається від замкнутої парадигми мови через більш відкриту парадигму мовлення до широкої і багатогранної парадигми комунікації. **Актуальність** теми зумовлена тим, що, хоча за результатами психологічних досліджень людина отримує лише 30 % інформації через вербальний канал, а решту 70 % – через невербальні канали комунікації, невербальні засоби людського спілкування досі залишаються мало вивченими, оскільки вони традиційно залишалися поза предметним полем ізольованих одна від одної гуманітарних наук. Розширення парадигми сучасної лінгвістики і розповсюдження міждисциплінарного наукового підходу уможливорюють розгляд невербальної комунікації (далі – НК) в якості **об'єкта** дослідження в рамках теорії комунікації, що лежить на межі лінгвістики, психології, соціології і культурології. **Предметом** даної статті є порівняння комунікативних жестів, притаманних українській і німецькій НК, їхня взаємодія з мовними засобами та їхня класифікація з **метою** виявлення розбіжностей, суттєвих для міжкультурної комунікації.

Квінтесенцією сучасного широкого тлумачення комунікації став крилатий вислів П. Вацлавіка: "Не спілкуватися неможливо" [Watzlawick 2002, 51], оскільки спілкування прирівнюється до поведінки, а поведінка не має протилежності – людина не може "не поводитися". Отже, "діяльність чи бездіяльність, слова чи мовчання – все це носить характер повідомлення: ви впливаєте на інших, а ті, в свою чергу, не можуть не відреагувати на цю комунікацію і тим самим теж вступають у спілкування" [там же]. НК еволюційно виникла раніше, ніж мова. Вона не втратила свого значення і використовується паралельно і одночасно з вербальним спілкуванням. Що більше комунікація стосується емоцій, то більше пропорція між мовою і НК зсувається в бік невербального компонента. А. Мерабіан [Mehrabian 1971] вивів таку загальну формулу для комунікативних актів, в яких йдеться про почуття і прихильностей людей:

Total Liking = 7 % Verbal Liking + 38 % Vocal Liking + 55 % Facial Liking, тобто повідомлення, яке комунікант передає під час спілкування, досягає реципієнта через мову тіла на 55 %, модуляції голосу на 38 %, і лише 7 % припадає на свідоме сприйняття змісту сказаних слів. Як відзначає І.Н. Горелов, "...невербальні комунікативні засоби генетично (як в філогенезі, так і в онтогенезі) старші, ніж вербальні, і коли впродовж соціалізації людини сформулювалася "надзвичайна додача", як називав І.П. Павлов другу сигнальну систему (мову), вона ... не відмінила, не витіснила

повністю невербальні засоби, а саме "додалася" до них. Таким чином, ... мовленнєва моторика (артикуляція) є зовнішній засіб понятійно-абстрактного мислення, переведення його в комунікативне русло обміну інформацією. Невербальні ж засоби залишилися частково моторикою першої сигнальної системи і особливого, проміжного рівня, що охоплює і першу сигнальну систему, і частину другої сигнальної" [Горелов 2003, 14-15]. У своїх експериментальних дослідженнях І.Н. Горелов за допомогою відеозаписів довів, що в мовленнєвому акті спочатку розгортаються засоби НК, і лише потім, якщо їхнього ресурсу виявляється недостатньо для порозуміння, – вербальні засоби. Інша справа, що "невербальна підкладка" [Горелов 2003, 15] часто буває нечітко вираженою і перекривається інтенсивним потоком мовлення. Проте люди з раннього дитинства звикають зчитувати з обличчя і тіла комуніканта саме невербальні прояви. Неодноразово було доведено, що при одночасному сприйнятті невербального і вербального послань, які суперечать одне одному, реципієнт надає перевагу невербальній інформації як істинній, а суперечливе вербальне повідомлення в такому випадку сприймається як брехня або іронія. І навпаки, якщо зміст вербального повідомлення і невербальні сигнали знаходяться в гармонії, це підсилює прагматичний вплив висловлювання.

Виходячи з принципів розбіжностей невербальної і вербальної комунікації, а також з урахуванням функціональної асиметрії мозку людини, яка лежить в основі фізіологічної незалежності невербальної і вербальної функції, Б.П. Морозов [Морозов 1998] запропонував оригінальну модель *двоканальної комунікації*, особливість якої полягає у розділенні вербального і невербального каналів в усіх ланках системи комунікації: початковій (відправник, джерело мовлення), середній (мовленнєвий сигнал, який охоплює і лінгвістичні, і екстралінгвістичні параметри) і кінцевій (отримувач, слухач). Таким чином, вербальний (власне лінгвістичний) і невербальний (екстралінгвістичний) канали працюють одночасно і незалежно один від одного в усіх ланках комунікативного ланцюжка. Такого ж висновку, але в іншій термінології, раніше дійшли автори монографії "Menschliche Kommunikation" [Watzlawick 2002]. У людській комунікації існують дві принципові можливості представлення об'єкта: у вигляді зображення, що передає схожість (аналогова комунікація), або через позначення іменем (цифрова комунікація). "Слова – це довільні знаки, якими маніпулюють за синтаксичними правилами... Це тільки семантична умовність (конвенція) мови, і поза цією умовністю ніякого іншого зв'язку між словом і позначуваною річчю не існує... З іншого боку, в аналоговій комунікації існує щось особливе, "схоже на річ", яке використовується для того, щоб виразити цю річ" [Вацлавик 2000, 58-59]. Отже, вся вербальна комунікація є цифровою, а невербальна – аналоговою. Оскільки аналогова комунікація сягає корінням далеких архаїчних періодів еволюції, автори монографії вважають її більш цінною, ніж пізніший і більш абстрактний цифровий вид вербальної комунікації.

НК у тій її частині, яка належить до першої сигнальної системи, є універсальною для homo sapiens (позіхання, відсахування тощо). У проміжній частині (паралінгвістичні засоби) і в частині другої сигнальної системи (конвенційні невербальні знаки) вона є соціально, культурно і етнічно обумовленою. Тому підготовка фахівців з іноземної філології і перекладу має передбачати всебічне формування у них кому-

нікативних (а не тільки мовних і мовленнєвих) компетенцій і навичок, включаючи оволодіння системою невербальних знаків, притаманних тій чи іншій лінгвокультурі. Темі НК присвятили свої праці М. Аргайл, А. Піз, Р. Бердвістел, А. Хілл, П. Екман, А. Меграбіан, П. Вацлавік, Г. Колшанський, І. Горелов, Й. Крейдлін, Т. Ніколаєв, Б. Морозов, А. Акішина та ін.; її міжкультурний аспект вивчали Г. Хофстеде, Е. Холл, М. Пайер, С. Тер-Мінасова, Ф. Бацевич, О. Мотріченко, Л. Корнева, С. Цицура, Є. Малишева, Ч. Туул та ін. Однак важливість НК у міжкультурному діалозі ще недостатньо усвідомлюється в наукових і освітянських колах, тому в підручниках і навчальних програмах з іноземної мови і перекладознавства існують неприпустимі прогалини там, де мав би розглядатися невербальний аспект міжкультурної комунікації.

Ч. Туул в ході порівняльного аналізу невербальних засобів російської і монгольської комунікативних систем розділяє комунікативні жести на три групи: 1) "жести ареалії", які співпадають у виконанні, у сфері вживання і у способі передачі смислу. Ця найбільш численна група включає загальноновживані жести вітання, прощання, знайомства, запрошення підійти, сісти тощо; 2) "еквівалентні жести", які співпадають за змістом і сферою використання, але відрізняються у виконанні (наприклад, рахунок на пальцях: монголи починають рахувати з великого пальця, росіяни – з мізинця); 3) "жести реалії", присутні в одній культурі і відсутні в іншій (наприклад, в монгольській культурі відсутні жести цілування руки, удари долонею або пальцем по лобі, плескання по спині або по плечу, використання вказівного пальця для орієнтації співрозмовника тощо) [Туул 2004].

На матеріалі порівняння німецьких і українських засобів невербальної комунікації, представлених в рамках цієї статті комунікативними жестами, ми пропонуємо більш детально класифікувати невербальні комунікативні сигнали в міжкультурному аспекті, поклавши в основу угруповання їхню конгруентність або неконгруентність за формою, змістом, узусом і соціокультурними конотаціями (див. табл. 1).

Таблиця 1. Міжкультурна класифікація комунікативних жестів

№	Група жестів	Форма	Значення	Узус	Конотація
1	Міжкультурні універсалії	$\Phi 1 = \Phi 2$	$31 = 32$	$У 1 = У 2$ $У 1 \approx У 2$	$К 1 = К 2$ $К 1 \approx К 2$
2	Міжкультурні синоніми	$\Phi 1 \neq \Phi 2$	$31 = 32$	$У 1 \approx У 2$	$К 1 \approx К 2$
3	"Фальшиві друзі"	$\Phi 1 = \Phi 2$	$31 \neq 32$	$У 1 \neq У 2$ (наслідок)	$К 1 \neq К 2$ (наслідок)
4	Ідентичні знаки, що не співпадають в узусі	$\Phi 1 = \Phi 2$	$31 \approx 32$	$У 1 \neq У 2$	$К 1 \neq К 2$ (наслідок)
5	Ідентичні знаки, що не співпадають у конотаціях	$\Phi 1 = \Phi 2$	$31 \approx 32$	$У 1 \neq У 2$ (наслідок)	$К 1 \neq К 2$
6	Знаки-реалії vs лакуни	$\Phi 1 \neq 0$ $\Phi 2 = 0$	$31 \neq 0$ $32 = 0$	$У 1 \neq 0$ $У 2 = 0$	$К 1 \neq 0$ $К 2 = ???$

Умовні позначення: $\Phi 1, \Phi 2$ – форма невербального знаку в першій і другій культурі; $31, 32$ – значення; $У 1, У 2$ – узус; $К 1, К 2$ – конотація.

1. До першої групи нашої матриці ми відносимо такі засоби НК, які мають однакову форму, значення, основні сфери і ситуації застосування, а також конотації в обох порівнюваних культурах. До них належать, в основному, сигнали, які коріняться в першій сигнальній системі (сміх, плач, посмішка, позіхання, "великі очі", сором'язливий рум'янець тощо), які є генетично обумовленими реакціями організму і співпадають в усіх культурах. Для цієї підгрупи "безумовних" тілесних послань ми спостерігали цікаву закономірність: якщо елемент підсвідомої мови тіла зафіксовано у сталій вербальній формі (у вигляді слова або ідіоми), то він сприймається носіями відповідної культури більш усвідомлено. Наприклад, у німецькій мові існує сталий вираз *Däumchen drehen* – *крутити великими пальцями рук*, що значить *нудьгувати* або *бездіяти*. Справді, коли людина нудьгує, але не може переключитися на інший вид діяльності в силу соціальних умовностей (наприклад, їй необхідно демонструвати свою присутність на нараді), вона починає або маніпулювати якимсь предметом, або просто крутити великими пальцями один навколо одного. Повз носіїв української мови цей жест здебільшого проходить непоміченим, а от німецькі журналісти не втрачають нагоди сфотографувати його як "речовий доказ", а також беруть його словесний образ за основу для звинувачень у бездіяльності політиків ("*Europawahl: Wahlhelfer stellen sich auf Däumchendrehe* ein", "*Bundeswehr: Däumchendrehe* in Khartum" тощо). До першої групи ми відносимо також деякі поширені умовні сигнали, спільні для даних конкретних культур, у нашому випадку – німецької і української: вказування пальцем для привернення уваги, потирання пучкою на вимогу сплати, опущена голова на знак смутку на траурних церемоніях, запозичений з американської культури жест "victory" тощо. Для таких умовних знаків узус і конотації в німецькій і українській культурах в цілому співпадають, але рідко коли на всі 100 %.

2. Друга група – міжкультурні синоніми – це умовні знаки, які співпадають за змістом, але виражаються в різній формі. Наприклад, рахунок на пальцях: українці загинають пальці починаючи з мізинця, німці – розгинають їх починаючи з великого пальця. Щоб натякнути на нерозумність співрозмовника, українці крутять вказівним пальцем біля скроні, а німці постукують себе пальцем по скроні або по лобі.

3. "Фальшиві друзі" – це жести, які припускають різні інтерпретації в різних культурах. Це найбільш небезпечна зона в міжкультурній НК. Так, на основі відмінних способів рахунку на пальцях між німцями і українцями виникає безліч непорозумінь. Коли українець дорахував до п'яти і демонструє німцю стиснутий кулак, той може сприйняти це як знак погрози і агресії. І навпаки, коли німець показує число 2 у вигляді випрямлених під прямим кутом великого і вказівного пальців, притиснувши три інші пальці до долоні, українці схильні інтерпретувати цей жест як символ пістолета, отже – агресії. Українець же показує число 2 у вигляді випрямлених вказівного і середнього пальців, що німець може зрозуміти як знак перемоги. Піднятий великий палець в українській культурі означає схвалення, "молодець", а в німецькій – теж схвалення, але з конотацією "ти – перший (кращий)!" . Крім того, цей жест у німців може просто означати число 1 (наприклад, при замовленні у ресторані). В академічних колах Німеччини схвалення доповіді виражають не аплодисментами, а стукан-

ням кісточками пальців по столу, тоді як в східнослов'янській культурі такий жест може означати діаметрально протилежну оцінку розумових здібностей оратора.

4. Наступну проблематичну з точки зору міжкультурної комунікації групу знаків складають жести з однаковим значенням, але різними сферами вживання. Наприклад, у діловому спілкуванні в Німеччині прийнято супроводжувати привітання і знайомство рукостисканням незалежно від гендерної ознаки партнера. В Україні і Росії найчастіше руки тиснуть один одному лише чоловіки. Якщо перед початком ділової зустрічі український бізнесмен тисне руку лише особам чоловічої статі, ігноруючи при цьому ділових жінок, для представниць німецьких бізнес-кіл це є справжнім культурним шоком. Інший приклад – різні проксемічні уявлення. Зона інтимності у українців менша, ніж у німців, тому під час розмови німець відчуває дискомфорт, якщо український партнер стоїть надто близько, і навпаки. Відомий випадок, коли А.Меркель звернулася до французького посольства з нотою протесту щодо образливої поведінки Н.Саркозі, який у розмові з нею припускався надто активної жестикуляції і доторкався до неї [Samuel 2007]. Те, що є неприпустимим в офіційному узусі для німців, для представників більш південних етносів, включаючи український, іноді є соціально-культурною нормою.

5. Різні варіації жестів можуть мати особливі конотації в одній культурі і не мати їх в іншій. Наприклад, для німців характерно підкликати людину жестом витягнутої руки і рухами всіх пальців крім великого до себе. Якщо ж підкликати людину одним лише вказівним пальцем, це носить для німця зневажливий або насмішкуватий характер [Payer 2006], а українцями сприймається більш нейтрально.

6. Жести-реалії і лакуни. В кожній культурі існують специфічні невербальні знаки, не характерні для інших культур. Ці знаки, які не мають відповідників в інших комунікативних системах, викликають непорозуміння в міжкультурному спілкуванні. В усній комунікації вони часто ілюструють або заміняють вербальні знаки. Наприклад, в німецькій мові слово *bescbeurt* (похідне від *scheuern* – дряпати, мити) означає *дурнуватий, навіжений* і часто супроводжується помахуванням правою долонею перед власним обличчям, ніби його інтенсивно "вмивають". Жест може використовуватися автономно, особливо в НК між водіями на дорогах, що в іноземців не викликає ніяких асоціацій, крім подиву. Інший приклад – невербальна ілюстрація до сталого виразу *π-mal Daumen* (дослівний переклад – *π, помножене на великий палець*, тобто *приблизно, без підрахунків*): витягнута вперед і вгору рука, пальці стиснуті в кулак, великий палець вказує на стелю; при цьому комунікант може замружити око, ніби він цілиться на великий палець. Цей жест часто неправильно тлумачиться українцями (наприклад, як "*Молодець!*").

Таким чином, на основі викладеного матеріалу можна вважати доведеним, що: 1) НК є невід'ємним і повноправним компонентом усної комунікації, зокрема міжкультурної; 2) засоби НК тісно пов'язані з вербальними засобами і можуть як ілюструвати, так і замінити їх особливим способом, притаманним конкретній лінгвокультурі; 3) НК є специфічною для кожної лінгвокультури і потребує інтерпретації в міжкультурному спілкуванні. З цього випливає практичний висновок про нагальну необхідність формування відповідної невербальної комунікативної компетенції у студентів, що вивчають іноземну філологію і переклад.

В статье под сопоставительным углом зрения рассматриваются средства невербальной коммуникации, а именно – коммуникативные жесты, присущие немецкой и украинской культурам. Предлагается собственная классификация средств невербальной коммуникации в межкультурном аспекте, выводится умозаключение относительно необходимости введения тематики невербальной коммуникации в программу преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, невербальная коммуникация, коммуникативные жесты.

The article observes under comparative point of view means of non-verbal communication, notably communicative gestures used in German and Ukrainian cultures. Author's own classification of non-verbal communication means in intercultural aspect is being proposed. A conclusion about necessity of including the issue of non-verbal communication into foreign language study programs has been made.

Key words: intercultural communication, non-verbal communication, communicative gestures.

Література:

1. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций / П. Вацлавик., Дж. Бивин, Д. Джексон. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 320 с.
2. Горелов И.Н. О вербальных и невербальных составляющих речевого поведения / И.Н. Горелов // Вопросы психолингвистики. – 2003. – № 1. – С.13-18.
3. Морозов В.П. Искусство и наука общения: невербальная коммуникация / В.П. Морозов. – М.: Ин-т психологии РАН, 1998. – 163 с.
4. Туул Ч. Сопоставительный анализ невербальных средств русской и монгольской коммуникативных систем в обучении русскому языку / Ч. Туул // Вестник МАПРЯЛ. – № 43. – Режим доступа: <http://www.mapryal.org/vestnik/vestnik43/debut>.
5. Mehrabian A. Silent messages / A. Mehrabian – 1st ed. – Belmont: Wadsworth, 1971. – 152 p.
6. Payer M. Internationale Kommunikationskulturen / M. Payer. – Fassung vom 12.06.2006. – <http://www.payer.de/kommkulturen/kultur042.htm>.
7. Samuel H. Merkel seeks hands off approach from Sarkozy / H. Samuel. – 13 September 2007. – www.telegraph.co.uk.
8. Stolze R. Die Fachübersetzung. Eine Einführung / R. Stolze. – Tübingen: Narr, 1999. – 280 s.
9. Watzlawick P., Beavin J.H., Jackson D.D. Menschliche Kommunikation: Formen, Störungen, Paradoxien / P. Watzlawick., J. H. Beavin, D.D. Jackson. – 10. Aufl. – Bern: Huber, 2002. – 271 s.